

İMÂD ES - SERÂVÎ VE ESERİ

Nejat Göyünç

Osmanlı İmparatorluğu'nun teşkilâtı ve müesseseleri tarihi ile uğraşanlar, bu devletin bir çok hususlarda, diğer islâm devletlerinin, bu meyanda, malî konularda İlhanlıların tesirinde kaldığına işaret eder, buna çeşitli misaller gösterirler¹. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş devirlerinde Anadolu'da İlhanlı maliyesine ait bir kısım hesap kitaplarının istinsah edilmesi de aynı şekilde yorumlanır². Bu itibarla, son otuz beş yıl içerisinde birbirini takiben çağdaş ilim âlemine tanıtılan, İlhanlı Devleti ve onu takib eden devrede İran'da maliye hizmetlerinde çalışacak memur namzetlerine gerekli tabirleri ve usulleri öğretmek için yazılmış el kitaplarının tetkikinin ve değerlendirilmesinin -dolayısıyla- osmanlı kültür ve mâlî tarihi ile uğraşanlar için de büyük bir önem taşıyacağı aşikârdır.

Bunlardan en eskisi, aynı zamanda bilinenlerin en mufassalı, 1307 (H. 706) tarihlerinde Felek Alâ-yı Tebrîzî'nin yazdığı *Sa'âdetnâme*³'dir. Aynı yazarın *Şanûnu's-Sa'âdet* adını verdiğini

¹ Bk. Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), 204-205; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul 1941 (T. T. K. Yayınlarından VIII. seri, No. 10), XVIII-XIX; Bernard Lewis, türk. trc. : Salih Tuğ, *İslâm devlet ve müessese telâkkileri üzerinde bozkır ahalisinin tesiri, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II (1980), 221.

² Bk. Ahmet-Zeki Velidi [Togan], *Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadi vaziyeti, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 15.

³ Bugün bu farsça eserin Konya'da Yusuf Ağa (no. 516) ve İstanbul'da Ayasofya (no. 4190) Kütüphanelerinde birer yazması bulunmaktadır. Bunlardan Ayasofya'daki 1336'da, Konya'daki 1412'de istinsah olunmuşlardır. Gazan Han'ın veziri Sadeddin Muhammed b. Tâceddin Ali es-Sâveci'nin emriyle oğlu Şerefeddin'e istifa (maliye) ilmini öğretmek için yazılan bu eserin telif tarihi olarak Kâtip Çelebi *Keşf el-Zunun* (neşr edenler : Ş. Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge,

söylediği⁴ daha geniş eserinin ise bugün nerede olduğu malûm değildir. Diğer ikisi 1330 (H. 730) tarihlerinde yazılan *Risâle-yi Şâhibiyye*⁵ ve yaklaşık olarak 1340 da İmâd es-Serâvî'nin kaleme aldığı eser, yani kendisine münasip görülen adıyla, *Câmiü'l-Ḥesâb*'dir. Abdullah b. Muḥammed b. Kiyâ el-Mazenderânî'nin, tahminen 1363 de, yazdığı *Risâle-yi Felekiyye* ve emsalleri kadar önemli olmamakla beraber, Ali Şîrâzî'nin *Şemsü's-Siyâk*⁶ (1441 de Herat'ta yazılmıştır) bu cins kaynaklardan bugün için bilinen son ikisini teşkil ederler.

Malî işlerde ihtisas sahibi kimseler tarafından yazılan bu eserlerden *Sa'âdet-nâme*'yi ve *Risâle-yi Felekiyye*'yi ilk defa bulup bu yazmalardan kısmen faydalanmak, böylelikle onları ilim âlemine tanıtmak şerefi Zeki Velidi Togan⁷'a, *Risâle-yi Felekiyye*'yi önsöz, indeks ve özel deyimlerin almanca karşılıklarıyla yayınlamak⁸, A. Erzi tarafından bulunan *Şemsü's-Siyâk* ile birlikte her üçünden pek geniş ölçüde istifade etmek, W. Hinz⁹'e nasip olmuştur. H. Cihânbegli'nin bir notunda bahis konusu edilerek muhtevası hakkında kısaca bilgi verilen *Risâle-yi Şâhibiyye* ise pek dikkati çekmemiştir. On beş sene kadar önce Konya'da yine Zeki Velidi Togan'ın bulduğu, içerisindeki bir misale kıyasen adlandırdığı İmâd es-Serâvî'nin eseri ise, İlhanlı

İstanbul 1943, II, 990) 'da H. 700 senesini kaydederse de (Krş. Z. V. Togan, *aynı eser*, 14) eserin dibâce'sinden (v. 2 a) H. 703 'da yazıldığı anlaşılmaktadır.

⁴ *Sa'âdet-nâme*, Ayasofya nüshası, 30 b, 70 b.

⁵ Emîr Hüseyin Cihânbegli, *Ta'riḥ-i ictimâ-i devre-yi mogol*, İsfahan 1333/1958, 192-194, notlar.

⁶ Ayasofya Kütüphanesi no. 3986.

⁷ Bk. *aynı makale*, türlü yerleri.

⁸ *Die Resälâ-ye Falakiyyä* (neşr eden: W. Hinz), Wiesbaden 1952 (Akademie der Wissenschaften und der Literatur 'un Doğu Komisyonu yayınlarından IV). Bu neşir *Risâle-yi Felekiyye*'nin Ayasofya Kütüphanesindeki 2756 numaralı nüshasına istinat etmektedir. Yazma o tarihte tek nüsha 'unicum' bilinmekteydi. Lâkin 1956 yazında Zeki Velidi Togan tarafından Tahran 'da Kütüphanesi-i Meclis yazmaları arasında bu eserin yeni bir nüshası bulunmuştur (Z. V. Togan, *Londra ve Tahrandeki İslâmî yazmalardan bazılarına dair, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III, 1959-60, 155-153). Togan 'ın İstanbul nüshasından daha tam olduğunu bildirdiği bu yeni nüshanın müstensihinin Felek Alâ-yi Tebrizî'nin bahis konusu ettiğimiz iki eserini de istinsah ettiği anlaşılmaktadır (bk. Z. V. Togan, *aynı yer*).

⁹ Bilhassa bk. : *Das Rechnungswesen orientalischer Reichsfinanzämter im Mittelalter, Der Islam*, XXIX (1950), 1-29, 113-141; *Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert, Die Welt des Orients*, I (1947-52), 313-340.

Devleti'nin 1337/38 senesine ait tam bir bütçesinin kopyesini ihtiva ettiği mülâhazasıyla büyük ilgi çekmiş, buna rağmen uzun müddet bu eserden istifade edilmeyerek, muhtelif vesilelerle yazmanın muhtevası hakkında edinilen bilgi batılı şarkiyatçılar tarafından tekrarlanmıştır¹⁰. Bu makalemizde birkaç sene önce Göttingen Üniversitesi'nin ilgili fakültesine (Philosophische Fakultät) doktora tezi¹¹ olarak sunduğumuz bu eserin yazması, yazarı, muhtevası ve önemi üzerinde durmak istiyoruz.

Yazma : Bugün Konya'da Yusuf Ağa Kitaplığı'nda 7853 ve 7854 envanter numaralarını taşıyan iki farsça yazma vardır. Her ikisinin de hemen birincisi sahifelerine iğnelenmiş birer küçük beyaz pusula üzerinde bu iki yazmanın evvelce aynı cilt içerisinde bulduklarını, bunların sonradan bölünerek iki ayrı cilt haline getirildiklerini bildirir, kütüphanesi memurlarından Sabri Bilici'nin açıklaması okunmaktadır. Gerçekten de 180x136 ve 122x96 mm. büyüklüklerinde, beher sahifesinde 13 er satır yazı bulunan, kısmen talik ve kısmen de siyâkatle yazılmış, biri (7853 numaralı) 91, diğeri (7854 numaralı) 16 sahifelik bu iki yazmanın maddî bakımdan olduğu kadar, mündericât bakımından da birbirini tamamladıkları, kısa bir incelemeyle anlaşılır. 7854 numaralı 16 sahifelik yazma 7853 numaralının 60.-61. sahifeleri arasından çıkartılmış olmalıdır. Her ikisi de sonradan ayrı ayrı numaralanmıştır. Böylece meydana gelen 108 sahifelik eserin başından -muhtemelen- bir varacağı, A. ¹² nın 12. sahifesinden sonra küçük bir kısmı eksiktir. Son yaprağının da üçte biri yırtıktır.

Eserin müellifinin İmâd es-Serâvî olduğu, mevcut kısmın hemen ilk sahifesinde okunursa da, kitabın ismini belirtecek en ufak bir emâre, yazılış tarihi, kezâ istinsah kaydı yoktur. Buna rağmen bu eser "*Câmiü'l-Ḥesâb*" adıyla meşhur olmuş, kütüphanesi kataloglarına da bu isimle tescil edilmiştir.

¹⁰ W. Hinz, *Die Resälâ-ye Falakiyyä*, 2; B. Spuler, *Die Mongolen in Iran, Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchonenzeit 1220-1350*, Berlin (2. Baskı) 1955, 558-559: aynı yazar, *Risälâ-ye Falakiyyä, Der Islam*, XXXI (1954), 260 (ki-tap tenkidi); B. Lewis, *Daftar maddesi, EI*, yeni baskı.

¹¹ *Das sogenannte Gümec'o'l-Ḥesâb des 'Emâd as-Sarâvî, Ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesen von ca. 1340*, Göttingen 1932 (teksir edilmiştir).

¹² Bu yazıda her hangi bir iltibasa meydan vermemek üzere atıflarda 7853 numaralı yazma için 'A', diğeri için 'B' rûmuzları kullanılacaktır.

Yazarı : Bu hususta başlıca kaynağımız İmâd es-Serâvî'nin eserinin mukaddimesinde kendi hakkında verdiği bilgilerdir. O, muhtemelen, lâkabının belirttiği gibi, Tebriz ile Erdebil arasında Serav şehrinde doğmuş olmalıdır. Doğum tarihi ise meçhuldür. Kendi ifadesine göre, babası maliye (*cerîde-yi hesâb*) memurlarındandı, müellifimiz de ondan özenerek aynı meslekî yolu (*san'at-ı siyâkat*) seçti. Lâkin babasının ölümünden sonra onun bu işte bir hayli meşakkat çektiği, ilk gençlik yıllarında okuldan ve kitaplardan uzak kalarak birkaç sene sabahın seherinden gecenin karanlığına kadar '*erkân-ı devlet*' yanında çiraklık yaptığı anlaşılmaktadır (A-1).

Mukaddmeden, onun, nihayet uzun, hayli muhataralı bir devreden sonra İlhanlı Devleti'nin meşhur, ümerâsından Emir Çoban'ın torunu, 'Küçük' lâkabıyla meşhur Emir Hasan b. Timurtaş'la 1339 da hükümdar olan Süleyman-Han b. Yusuf (1339-1344)'un hizmetlerinde mühim bir vazifede bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira o, Emir Küçük Hasan'ı çok övmekte, '*esâs kâide-i memleket-i Süleymânî*' olduğunu söylemektedir. Hakikatte de İlhanlı Hükümdarı Ebu Said'in ölümünden sonraki karışıklık devrinde Emir Küçük Hasan pek mühim roller oynamış, hükümdar nasbı ve azli işlerini bizzat yönetmiştir.

Eserin mukaddemesinde verilen bu malûmatın ışığında o devrin olaylarından bahs eden kroniklere bakılırsa, 1341 (H. 741) tarihlerinde '*hâcegân-ı divân*'¹³ arasında bulunan İmâdüddîn Serâvî isimli bir zatın 1344 de İlhanlı Devleti'nin Süleyman-Han b. Yusuf'un hissesine düşen kısmında '*müstevfî-yi memâlik*' olduğu görülür.¹⁴ Bir yandan yazarımızın yetişi ve eserinin mukaddemesinde verdiği bilgiler, diğer taraftan isim benzerliği göz önünde bulundurulursa kroniklerde bahs olunan İmâdüddîn Serâvî'nin bizim yazarımız olabileceği kabul edilebilir.

Lâkin, müstevfî İmâdüddîn Serâvî'nin talihi 15 Aralık 1343 (27 Receb 744)'te Emir Küçük Hasan'ın, karısı İzzet Melik tarafın-

¹³ Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmîü't-Tevârîh-i Reşîli*, neşr eden H. Bayânî, Tahran 1317/1939, 166.

¹⁴ Hâfız-ı Ebrû, *aynı eser*, aynı yer; Mîrhond, *Ta'rih-i Ravzatü's-Şefâ*, Tahran 1339/1961, V, 558; Handemir, *Hâbibü's-Siger*, Tahran 1333/1955, III, 234; Ahrî, *Ta'rih-i Şeyh Uveys* (kısmen terc. ve neşr eden: J. B. van Loon), Gsravenhage 1954, 170.

dan, öldürülmesinden sonra dönmektedir. Maktulun akrabaları bu cinayette Süleyman-Han'ın da parmağı olduğuna kanaat getirmişler, Emir Küçük Hasan'ın kardeşi Melik Eşref amcası Yağıbasdı ile beraber Tebriz'de bulunan Süleyman Han üzerine yürümüş, fakat 1344 martında oraya geldiklerinde hükümdarın devletinin büyüklerini yanına alarak Karabağ'a gittiğini öğrenmişlerdir. İmâdüddîn Serâvî de bu hâdise esnasında müstevfî-yi memâlik sıfatıyla, tabii olarak, padişahla beraberdi. Bu sırada, Anadolu'da bir kalede mevkuf bulunan Çoban'ın Ebu Said'in kız kardeşi Satı Beg'den olan oğlu Emir Surgân'ın kaçarak bu havaliye gelmesi, Melik Eşref ve Yağıbasdı'nın saflarına katılması, ona askerlerin yaptığı büyük tezahürat Süleyman Han'ın, maiyyetindekilerin ekserisini orada bırakarak korkup Diyarbakır'a kaçmasına sebep oldu. İmâdüddîn Serâvî de diğer yüksek memurlar gibi, Karabağ'da kalmıştı. Bir gece İmâdüddîn hile ile üç müttefiki, Melik Eşref, Yağıbasdı ve Emir Surgân'ı, birbirine düşürmeyi tasarladı. Karanlıkta her üç kumandanın çadırlarına giderek diğer iki müttefikin üçüncüsüne pusu kurduğunu, bir gece baskını hazırladığını haber verdi. Her üç emir de geceyi pürsilâh, uykusuz ve heyecan içerisinde geçirdiler. Lâkin sabahleyin, tarafların birbirlerine gönderdikleri elçiler vasıtasıyla, meselenin iç yüzü anlaşıldıkta İmâdüddîn Serâvî kabahatinin cezasını başı ile ödedi, Melik Eşref'in emriyle idam edildi¹⁵. Hadise muhtemelen 1344 yazına rastlar.

İmâd es-Serâvî'nin eserinde Unsûrî (ölm. 431/1039-40)'den, bahsetmesinden, Enverî (ölm. 563/1168)'den¹⁶ ve Sadî (ölm. 691/1292) den nakilde bulunmasından (A-87)¹⁷ onun İran edebiyatının bir kısım meşhur şairlerini, okuduğunu anlamaktayız. Eserindeki bir kısım beyitlerin ise kendisi tarafından yazıldığı düşünülebilir.

Eserin yazılış tarihi : Yukarıda da belirtildiği üzere, eserinin ne zaman yazıldığı hakkında katî bir kayıt yoktur. Bununla beraber, Süleyman Han'ın saltanata getirilişi ile Emir Küçük Hasan'ın öldürülmesi hâdiselerinin tarihleri, yani 1339 ve 1343 seneleri arasında telif edilmiş olması gerekmektedir. Bu sebeple

¹⁵ Bir önceki notta gösterilen eserler, gösterilen yerler.

¹⁶ *Divân-ı Enverî*, neşr eden S. Nefisî, Tahran 1337/1959, 473.

¹⁷ *Külliyât-ı Şeyh Sa'dî*, neşr eden M. A. Forûgî, Tahran 1333/1958, 88.

1340 tarihlerinde yazıldığını söylemek hakikate yakın olacaktır.

Eserin muhtevası : İmâd es-Serâvî bu eseri bir mukaddeme (A -1/8), iki makale (A -8/81)¹⁸ ve bir hâtîme (A -81/91) olmak üzere dört kısım halinde tertiplemediğini bildirmektedir (A -8). O, birinci makaleyi (A -8/40) de fasıllara ve bablara bölmeyi düşünmüş, fakat bu düşüncesini tatbik edememiştir. Şöyle ki çok kullanılan rakamların, “*ehl-i nahv*”¹⁹ kaidelerine göre adetlerin anlatılması başlığını taşıyan kısmı iki fasla ayıracağını kaydettiği halde, eserinde, sadece birinci fasla ve onun iki babına rast gelmektedir. Birçok muhasebe ile ilgili ıstılahların ve kaidelerin ise fasıllara veya bab'lara ithal edilmeden müstakil olarak ele alınmış olması, yazarımızın, hiç olmazsa eserin telifi sırasında ilk fikrinden vaz geçtiğini göstermektedir.

Birinci makalede yer alan konuları iki kısımda mütalâa etmek mümkündür :

1— Siyâkat rakamlarına ait malûmat. Bilindiği gibi, siyâkat rakamları İlhanlı maliyesinde para, eşya, insan veya hayvan canlıların miktarının adeden ifadesi sırasında kullanılır. Bunlar da gerek *Sa'âdet-nâme*'de gerekse *Risâle-yi Felekiyye*'de görüleceği üzere iki kısımdır. Doğrudan doğruya sayıları ifade eden şekiller, bu sayıların yanına yazılması âdet olan, yani bu tip rakamlarla birlikte kullanılan tabirler. Sayılar da tam sayı veya kesirler olduğundan İmâd es-Serâvî önce siyâkat kesirleri, sonra siyâkat tam sayıları hakkında malûmat verir. Bu bahislere Osmanlı türkleri tarafından yazılan hesap kitaplarında da rastlanır²⁰.

¹⁸ Yukarıda da belirtildiği gibi, 7854 numaralı yazma bu kısmın 60. ile 61. sayfeleri arasına girecektir, böylece bu bölümün aslında 91. sayfa olması lâzımdır, yani A. 8/60 + B. + A. 61/81.

¹⁹ Burada “*ehl-i nahv*” tabiri dil ve onun grameri ile uğraşanları değil, siyâkat rakamlarının terkipleri ile meşgul muhasebe nazariyatçılarını hedef tutmaktadır, kanaatindeyiz.

²⁰ Bugün siyâkat rakamları hakkında yazılan kitaplarda sadece tam sayılardan bahs edilmektedir (bk. : S. Elker, *Divan Rakamları*, Ankara 1953. T. T. K. Yayınlarından VII. seri, no. 22. ; L. Fekete, *Die Siyâkat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung, Beitrag zur türkischen Paläographie*, Budapest 1955, Bibliotheca Orientalis Hungarica VII. Halbuki eski türkçe yazmalarda siyâkat rakamlarının kesirleri hakkında da geniş malûmat verilir (meselâ bk. : Muhyiddin Mehmed b. el-Hacı Atmaca, *Mecma'at-ı Kavâ'id*, Köprülü Kütüphanesi, Mehmet Âsım Kısım no. 341, 101 a vdd; Matrakçı Nasuh, *Umûdetü'l-Hesâb*, Nuruosmaniye Kütüphanesi no. 2984, 52 a).

Yazarımız eserinde siyâkat rakamları ile birlikte kullanılan ve bahis konusu kemiyetlerin cinsini bildirmeğe yarayan tabirlerden sadece sekizini zikretmektedir (A. 12): mişkâl, dirhem, ‘aded, zirâf, tak, re’s, nefer, zevc. Halbuki Tebrizî *Sa'âdet-nâme*²¹'de, Mazenderânî *Risâle-yi Felekiyye*²²'de bunlardan birkaç düzününün kullanıldıkları mahalle birlikte tavsifini yapmaktadır. Bu sebeple elimizdeki yazmanın bu kısmında A. 12 sahifesinden sonra hiç olmazsa bir yaprağının daha bu konuya tahsis edilmiş olması gerektiğini düşünerek, biraz eksiklik olduğu hükmüne varıyoruz.

2— Muhasebe ile ilgili kaideler, ıstılahlar, işaretler ve usuller: İstılahlar arasında bilânço tanziminde kullanılan şadrü'l-şesâb (A. 13), harf ve def'a (A. 15), minhâ ve min-dâlike (A. 16), bâkî (A. 19) gibi başlık (medd)'lara büyük yer verilmekte, bunların muamelâta birbirlerini takip sıraları, kullanılış mahalleri belirtilmektedir. Bu ıstılahların dile ne kadar yerleşmiş olduklarını biz, bunların yalnız malî değil, tarihî metinlerde de kullanılışından anlıyoruz. Meselâ, Timur'un ölümü (18. Şubat 1405) akabinde husule gelen kargaşalık devresinde, torunu şehzâde Halil'in, ordusuna devlet kasasından büyük ihsanlarda bulunduğunu tasvir ederken Tâc es-Selmânî²³ “*eğer medd ve harf'e göre detaylandırılmış kısa veya mufassal bir bilânço yapılamazsa, teferruattan, lüzumsuz lâflardan kaçınmak daha iyidir. Kısaca, hesapsız kitapsız bağışlar sonunda altın toz misâli oldu*” derken bunun örneğini vermektedir.

Bilânçolarda ana-başlık altına (*der şadrü'l-şesâb*) tarih atılırken göz önünde bulundurulacak kaideler (A. 13) ile yalnız varak kenarlarının numaralanmasında kullanılan hint rakamlarının (A. 15) da verildiği bu kısımda terkin ve kontrol işaretleri (A. 15), bilânçodaki tekrarları öaleyen merdiven usulü (A. 18-19), zimmet matlûp (A. 28-29), aynı veya ayrı cinslerden iki şeyin muhasebe cetvelinde ne şekilde gösterileceği (A. 30-40) misallerle izah olunmaktadır.

Avrupa'da zamanımızda siyâkat kesirlerini ilk okuyan W. Hinz olmuştur (Bk. : *Das Rechnungswesen orientalischer Reichsfinanzämter im Mittelalter*, 28-29).

²¹ Ayasofya nüshası, 27 b vd.

²² W. Hinz neşri, metin kısmı, 10 b - 19 b.

²³ *Şams al-Hasn*, neşr ve almanca terc. eden : H. R. Roemer, Wiesbaden 1956 (Akad. d. Wiss. u. d. Litt. Doğu Komisyonu yayınlarından VIII), metin 79 a - b, terc. 58.

İmâd es-Serâvî'nin bu ilk makalesi *Sa'âdet-nâme ve Risâle-yi Felekiyye* ile karşılaştırılırsa, genel muhasebe bilgilerini ihtiva eden kısımlarının kâh biri, kâh diğeri ile bazan kelimesi kelimesine aynı, bazan da az farklı olduğu, hatta elimizdeki yazmanın 34. sahifesindeki misalin *Sa'âdet-nâme*²⁴ dekinin aynı olduğu görülür. Bu husus, Felek Alâ-yı Tebrîzî'nin bu eserinin-belki de onun bugün elimize geçmemiş olan *Kanûnû's-Sa'âdet* adlı mufassal eserinin- İmâd es-Serâvî'nin kaynakları²⁵ arasında bulunduğunu, kezâ *Risâle-yi Felekiyye* müellifi el-Mazenderânî'nin Serâvî'nin eserinden faydalandığını²⁶ ortaya koymaktadır. Mazenderânî *Sa'âdet-nâme*'den de istifadeden uzak kalmamıştır.

Eserinin ikinci makalesini İmâd es-Serâvî doğrudan doğruya malî idarede kullanılan defterlere²⁷, bu defterlerin tavsifi, tutulması gibi hususlara ve bunlara dair örneklerle tahsis etmiştir.

Her ne kadar, *Sa'âdet-nâme*²⁸'den XIV. yüzyıl başlarında bu defterlerin yedi, *Risâle-yi Şâhibiyye*²⁹'den 1330 tarihlerinde beş adet olduğunu öğrenmekteyse de, İmâd es-Serâvî sadece altı defterden bahsetmektedir :

1 — **Rûznâmçe** : (A. 41-45) : Bu deftere divandan verilen hükümlerin ve vesikaların (*aşkâm u temessukât*) suretlerinin muhtevalarındaki farka bakılmaksızın, yani geliş sırasıyla ve günü güne kaydolulduğunu, başlangıç tarihi olarak ilk Nevruz günü³⁰ (21 Mart) kabul edildiğini, kezâ gider³¹ çeşitlerini verilen malû-

²⁴ Ayasofya nüshası, 42b.

²⁵ Krş. A. 42 ve *Sa'âdet-nâme*, Ayasofya nüshası, 58a, 59a.

²⁶ Krş. A. 8, 9, 14, 15 vdd. ile *Die Resâle-ye Falakiyye*, metin 6a, 7b, 22a, 27a, (sırayla).

²⁷ Bu defterlerden, *Sa'âdet-nâme*'den naklen, A. Z. Velidi Togan, (*aynı eser*, 15) ve İ. Hakkı Uzunçarşılı (*aynı eser*, 479-80), kısaca bahs ederler. Bu hususta mufassal malûmat için bk. W. Hinz, *Das Rechnungswesen* . . . , 113-141 ; B. Lewis, *Daftar maddesi*, *El*, yeni baskı ; N. Göyünç, *aynı eser*, 129 vdd.

²⁸ Ayasofya nüshası, 58a.

²⁹ E. H. Cihânbeğli, *aynı eser*, aynı yer.

³⁰ İlk Nevruz günü Gazan Han (1295-1302) tarafından uygulanmaya başlanılan Hânî takvimde sene başıdır (bk. W. Hinz, *aynı eser*, 5, not 2).

³¹ Bilindiği gibi, Nasıred-din Tûsî bir risâlesinde (bk. Ş. Yaltkaya, *İlhanîler devri idari teşkilâtına dair Nasır ed-Din Tûsî'nin bir eseri*, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, 1939, 14-15 ; M. Minorsky, *Nasır al-Din Tûsî on Finance*, *BSOAS*, X, 1940, 777) giderleri "ihrâcât" hükümdarın ve devletin olmak üzere iki kısımda incelemektedir. Onun verdiği malûmata göre,

mattan öğreniyor. Serâvî'ye göre, bunlar ya mukarrer veya itlâkî'dirler. Mukarrer giderler³² evvelce kararlaştırılan, hakkında tasdikli hükümler mevcut bulunan veya bir vilâyetten diğerine nakl olunanlar ile o yıl içinde sarfı gerektiği için yeniden kararlaştırılan giderlerdir. İtlâkî olanlarına hükümdar ailesinin sarfiyatı, maaşlar, bütçe münakaleleri, yıl içerisindeki havaleler, ihsanlar ve hakk-ı takrîrât dahil edilmektedir.

*Sa'âdet-nâme*³³'ye ve *Risâle-yi Şâhibiyye*³⁴'ye göre, "defter-i ta'lik" diye de isimlendirilen rûznâmçe'ye yazarımız, Bağdad'ın avârece defterinden aldığı söylediği, 28 ve 29 Şaban 738 (21/22. Mart 1338) tarihli, bir parçayı örnek olarak nakl etmektedir.

2 — **Avârece** ³⁵ (A. 46 - 60 + B. 1-8) : Rûznâmçe defterinden naklen, vilâyetlere ait gelirler ve mukarrer giderler -cinslerine göre sınıflandırılmış olarak, fakat- kısaca bu deftere aktarılır, hükümdarın tasvibi ile, o yıl içerisinde meydana gelen mukarrer giderler tafsilâtı olarak, itlâkî masraflar ise -rûznâmçe defterinde gösterilen mucip sebepleri ile birlikte- kalemiyelerine göre fasıllarına ayrılmış olarak kayd olunurdu.

İmâd es-Serâvî, 37 Hânî, yani 1338/39 senesine ait -eserinin hemen yirmi bir sahifesini kaplayan- uzun bir örnek vermektedir.

3 — **Vucûb** (B. 8-10) : Kendi türündeki eserlerde yer alan "defter-i tevcihât" karşılığı olan bu deftere, avârece defterinde-

biri hükümdarın şahsî hazinesinden, diğeri de devlet kasasından ödenirdi. İmâd es-Serâvî'nin giderleri sarf şekillerine göre sınıflandırdığı görülmektedir.

³² Metnimizde "el-ihrâcât el-mukarrerigge" veya sadece "el-mukarrerigge" şeklinde pek çok defalar geçmektedir. Bunlar, her yıl *divan-ı a'lâ* tarafından kararlaştırılır, hükümdarın emir ve fermanı ile yürütülürdü (*Die Resâle-ye Falakiyye*, metin, 91a). İlgililere gönderilen bu giderlere ait beratlar ya o vilâyet gelirinden ödenir, ya başka bir vilâyete havale olunur, yahut ödenmesi ertesi seneye bırakılırdı (A. 42-43). Tafsilât için bk. N. Göyünç, *aynı eser*, 135-137.

³³ Ayasofya nüshası, 68a.

³⁴ E. H. Cihânbeğli, *aynı eser*, göst. yer.

³⁵ Bu kelimenin manâsını V. Minorsky (*Tadhkirat al-Mulûk*, Gibb Memorial Series, New Series XVI, London 1943, 144) Harezmi'nin, bazı arapça ve farsça lügatların verdikleri bilgilere göre izah etmeğe çalışmaktadır. *Sa'âdet-nâme* (Ayasofya nüshası, 65a)'ye ve *Risâle-yi Şâhibiyye* (E. H. Cihânbeğli, *aynı eser*, aynı yer)'ye göre, avârece kelimesi "tefrîk" manâsına da gelmektedir. Rûznâmçe defterine geliş güzel yazılan günlük malî kayıtların vilâyetlerine ve kalemiyelerine göre sınıflandırılarak yazıldıkları deftere "defter-i avârece" veya "avârece" denilmesi -doğrudan doğruya yapılan işin bir tefrik olmasındandır.

ki kayıtlar göz önünde bulundurularak, beher şahsa isabet eden giderler kaydedilmekteydi. Yazarımızın 37 Hânî, yani 1338/39 yılından aldığı örneğe nazaran meselâ hükümdarın şahsî giderleri 80.000, sarayınki 110.000 Dinar tutmaktaydı.

4 — **Mukarrer** (B. 10-14): Bir yıllık kesinleşmiş gelir ve giderler mufassal olarak bu deftere yazılırdı; maksat yıl sonundaki bakiyeye göre, kalanın tesviyesi, yani sarfıydı.

Bu defterin tomar üzerine çıkartılan suretine "muâmere" denildiğini ilâve eden Serâvî 37 Hânî, yani 1338/39 senesi Bağdad vilâyeti'nin varidat ve masarifatını gösterir bir örnek sunmaktadır.

5 — **Müfred** (B. 14-16 + A. 61): Verilen bilgiye göre, bu defter muamelenin bitiminde kesinleşmiş gelir ve gider özetleriyle itlâkî giderlerin mufassalan mutasarrıf tarafından bir araya toplanmasından meydana gelirdi. Bu defterin de bir kâğıt tomarı üzerine çıkartılmış suretine "mufâveze" denirdi. Bu deftere de misal yine aynı senenin defterinden alınmıştır.

6 — **Ta'rih** (A. 62-81): Bu defterde, avârece defterine geçiriliş nizamında ve esas toplamlarına göre, vilâyet giderlerinin (*emvâl-i vilâyet*), mukarrer giderlerin, vergi aflarının (*münkesir*)³⁶ yer aldığı, bunların altına itlâkî giderlerin sıralandığı sonra da gelirden giderin çıkarılmasıyla elde edilen bakiye'nin de mufassalan kayd edildiği anlatılmaktadır. Yazarımıza göre, bu deftere "câmiü'l-*hesâb*", eğer hükümdara takdim olunacaksa moğolca tabiri ile "cânkgî"³⁷ denirdi.

İmâd es-Serâvî, burada kısaca, özetini verdiğimiz bu açıklamadan sonra, "ta'rih al-mamâlik" başlığı altında 37 Hânî (1338/39) yıla ait bir örnek vermektedir. Yazmanın "câmiü'l-*hesâb*" diye adlandırılmasına, bu isimle meşhur olmasına sebep -aşikâr olarak-

³⁶ "münkesir" tabiri ile bir mali terim olarak, evvelce vergi alınacağı tahmin edilerek gelir hanesine yazılmış bir meblâğın, ölüm ve sair çeşitli sebeplerle, tahsil edilemiyerek affı keyfiyeti kast edilmektedir (bk. Harezmi, *Mefâtih al-ulûm*, Mısır, 1342/1923, 40-41; Reşideddin, *Ta'rih-i Mubârek-i Gâzânî*, neşr eden: K. Jahn, Gibb Mem. Se., New Series XIV, London 1940, 246, 261). Gelirlerin yukarıdaki sebeplerden dolayı noksan tahakkuku ve bir kısım varidatın kayıttan düşürülmesi zarureti halinde, farkın gider hanesine işlenmesi tabiidir. Biz "münkesir" kelimesini vergi afları şeklinde türkçeleştiriyoruz.

³⁷ Bunun için bk. G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden I (1933), 280-282.

bu örnektir. Burada bu örneğe göre tertiplediğimiz bir gelir-gider bilânçosunu sunmak istiyoruz:

	Gelir	Gider
Bağdad	885.000 Dinar	879.500 Dinar
Merkez	450.000	
Basra ve Vasıt ..	420.000	
Diğer yerler	15.000	
Diyarbakır	134.800 Dinar	144.800 Dinar
Musul ve Sincar ..	66.800	
Erbil	55.500	
Mardin	12.500	
al-Rûm	188.000 Dinar	188.000 Dinar
Vastâniye ³⁸	145.000	
Erzurum	24.000	
Erzincan	19.000	
Azerbaycan	280.500 Dinar	280.500 Dinar
Tebriz	148.500	
Meraga	44.000	
Erdebil	36.000	
Serav	17.000	
Nahçıvan	35.000	
Irak-ı Acem	364.500 Dinar	368.000 Dinar
İsfahan	271.500	
Kâşân	37.000	
Sâve	25.000	

³⁸ Aslı « الوستانية ». Bu coğrafi tabir *Risâle-yi Felekiyye* (bk.: W. Hinz neşri, metin, 93*)'de de geçmekte, Doğu ve Orta Anadolu'nun büyük bir kısmını kapsamaktadır. Z. V. Togan bu sebeple, onu «Orta-Anadolu demek olsa gerek» şeklinde izah etmektedir (*aynı eser*, 83, not 1). W. Hinz'de muhtemelen aynı sebepten, «al-Vasfâniyye = Mittelanatolien» şeklinde okumakta ve açıklamaktadır (W. Hinz, *aynı eser*, 133). Etimizdeki metinde «al-Rûm» sadece bu bölge ile Erzurum ve Erzincan'ı ihtiva eden bir vilâyet olarak takdim olunduğuna göre, 1338/39 tarihlerinde bu coğrafi tabirin «al-Vasfâniyye» şeklinde okunduğu, Van gölü'nün güneyindeki Vastan şehrine kıyasen, Van gölü havalisini çevreleyen bir bölge olduğu daha akla uygundur. Nitekim XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Diyarbekir eyaletine bağlı bir sancağı da aynı adı taşımaktaydı (bk. Celâlzâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Üniversite Kütüphanesi, T. Y. no. 5997.13^a).

Hemedân	25.000	
Kirmân	180.200 Dinar	101.000 Dinar
Kirmân	99.000	
Sircân	81.200	
Şirâz	572.500 Dinar	572.200 Dinar
Şirâz	564.500	
Abarkûh	8.000	
Diğer vilâyetler ve cihat..	78.000 Dinar	71.000 Dinar
Sultâniye	50.000	
Ordubâzâr	23.000	
Cihât	5.000	
Toplam	2.683.500 Dinar	2.605.000 Dinar
Pasif bilânçosu ise şöyledir:		
A. Giderler	2.320.000 Dinar	
1. Vilâyet giderleri (A. 65)	850.000	
2. Saray giderleri (A. 72)	1.420.000	
3. Geri kalan giderler (A. 80)	50.000	
B. Vergi afları	215.000 Dinar	
1. Aslı (A. 79)	200.000	
2. 1338/39 yılı içinde (A. 81)	15.000	
C. Bakiye (A. 81)	70.000 Dinar	
Toplam	2.605.000 Dinar	

İmâd es-Serâvî'nin eseri evvelce de belirttiğimiz gibi, bir hâtime ile sona erer. Bu hâtime'yi o dört kısım üzerine tanzim etmiş, umûmun ve divan işlerinde çalışan kimselerin istifadesi için ahlâkî öğütler vermeği denemiştir.

Eserin öne ni : İmâd es-Serâvî'nin eserinin, onun resmî kaynaklardan, yani divan defterlerinden faydalanabildiği nisbette ve verdiği örneklerin hakikate uygunluğu derecesinde kıymet kazanacağı şüphesizdir. Çünkü onun gerek siyâkat rakamları, muhasebe formül ve usullerinden bahseden ilk makalesi, gerekse divan defterlerini izah için verdiği malûmat, Felek Alâ-yı Tebrîzî'nin *Sa'âdet-nâme*'siyle karşılaştırıldığında muhtasar kalır. Sadece, ondan otuz sene sonra yine aynı kaidelerin devamını veya bunlardaki değişiklikleri belirtmesi bakımından tatminkârdır. Bununla beraber, o meslekdaşı gibi, misallerinde "*falan*" veya "*bi-tarih-i*

kezâ" tabirlerini kullanmamıştır. Doğrudan doğruya, resmî kayıtlardan aldığı söylediği, misallerinde şahıs isimleri ve zamanının tarihleri görülmektedir. Nitekim, Serâvî'nin bize nakl ettiği parçalardan birkaçı hariç (A. 22, 23, 47, 49), hepsi tarihlenmiş olup 37 Hânî yıla (M. 1338/39) aittir. Şahıs isimlerinden tahkik edebildiklerimiz ise o devrin ileri gelenleridir. Meselâ, pek çok defalar bahsi geçen Sâtı Beg Ebu Said'in kız kardeşi olup kardeşinin 1335 de ölümünden birkaç sene sonra, 1338 yazında Emir Küçük Hasan b. Timurtaş b. Çoban tarafından hükümdar ilân edilmiş, dokuz ay sonra da, bu defa bir kadının İran hükümdarı olması uygun olmadığı gerekçesi ile tahttan indirilmiştir. Bilindiği gibi, şehzâde Sâtı Beg 1319 da Emir Çoban'la evlendirilmişti, bu ilk kocası dolayısıyla, Emir Küçük Hasan onun üvey torunu sayılırdı. Yine kendisinden bahs olunan İbrahim-Şah, o devrin moğol emirlerindedir, 1335 den sonraki karışıklık devresinde Çoban âilesinin tarafını tutmuştur. Daha sonra Diyarbakır'da bir beylik kurmuştur, kendisinden İbni Battuta⁸⁹ 'da Diyarbakır ve Musul hükümdarı olarak bahs eder.

İmâd es-Serâvî'nin nakl ettiği örneklerde uygunsuzluklar da yok değildir; meselâ, bazan bir vilâyetin içerisindeki aynı sene geliri yazmadaki iki ayrı misâlde birbirinden farklı rakamlarla ifade olunmuştur:

	Avârece defterinde	Ta'rih'de:
Kâşân	38.000 Dinar (A. 59)	37.000 Dinar (A. 64)
Hemedan	32.000 Dinar (A. 59)	25.000 Dinar (A. 64)
Tebriz	143.500 Dinar (A. 60)	148.500 Dinar (A. 63)
Nahçıvan	31.000 Dinar (B. 1)	35.000 Dinar (A. 63)

gibi. Ayrıca "*tarih al-mamâlik*" de gelir 2.605.000 dinar gösterilmiş, ilâveten, 260 Tümen 5.000 Dinar diye de tasrih edilmiştir. Böylelikle, bilânçonun pasif'i de aynı rakamı verdiğiinden, bütçe denkleşmektedir. Halbuki, gerçekte, vilâyet gelirlerinin toplamı, yukarıda da görüldüğü üzere 2.683.500 Dinar'dır.

Bazan da genel bir gider miktarı ile onu meydana getiren kalemiyelerin toplamı arasında farklar vardır. Bununla beraber,

⁸⁹ *Seyahat-nâme-i İbn Battuta*, türk. terc. M. Şerif, İstanbul 1333-35, I, 251; kezâ bak: Makrîzî, *Kitabü's-Salâk li-ma'rifeti Düvel'l-Malâk*, Kahire 1942, II/2, s. 517, 519.

adedî bilgiler ekseriyetle birbirleriyle mutabakat halindedir. Bir kısım uygunsuzluklar da, aynı bilgilere bir kaç örnekte rastlandığından karşılaştırmak suretiyle düzeltilebilmektedir.

Bu kabil rakam veya toplam hatalarının, siyâkat rakamlarının yazılışı sırasında gösterilecek en ufak bir dikkatsizlik ve ihmalin ne neticeler doğuracağı göz önünde bulundurularak, istinsah esnasında meydana gelmiş olmalarına hükm etmek lâzımdır. Bütün bu hususlar ayrı ayrı nazar-ı dikkate alınırsa, yazarımızın bizzat ifade ettiği gibi, misallerinin resmî devlet kayıtlarına istinad ettiğini ni kabul etmek gerekir.

Bu bakımdan eser bir kaç bakımdan son derecede önemli bir tarihî kaynaktır:

1 — Zeki Velidî Togan'ın da -vaktiyle- belirttiği gibi İlhanlı Devleti'nin 37 Hânî yıldaki (21. Mart 1338/1339) bütçesini '*tarîh al-mamâlik*' ihtiva etmektedir, ufak bazı noksanlıklarıyla birlikte,

2 — Bu devletin o tarihteki hakimiyet sahasını, gelir ve giderleri miktarını belirtmektedir.

3 — Hamdullah Müstevfî Kazvî'nin verdiği rakamların⁴⁰ kontrolünü sağlamakta, eserinin sıhhat derecesini tayine yaramaktadır.

Son olarak, Fransa'da ve İngiltere'de gelir-gider listelerinin XIV. yüz yılda yapıldığı, yine XVI. yüz yılın ilk yarısında Fransa'da vilâyet bütçelerinin genel bütçeye eklendiği, Prusya'da ise ancak XVII. yüz yıl sonlarında bir devlet bütçesi tertiplenebildiği göz önünde bulundurulursa⁴¹, İmâd es-Serâvî'nin eserinin muhasebe, maliye ve bilhassa kültür tarihi ile uğraşanların asla ihmal edemeyecekleri bir ana kaynak olduğuna bilhassa işaret etmek isteriz.

⁴⁰ Bk. Ahmed - Zeki Validi [Togan], *aynı eser*, 21 vdd.

⁴¹ Bak : *Budget, Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Jena 1909, III. Baskı, III. 279.